

Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala

GUNILLA MALM

I samband med restaureringen av Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala år 1979 utförde riksantikvarieämbetet och Upplandsmuseet en byggnadsarkeologisk dokumentation som bland annat omfattade murverksuppmätningar av sakristians källare och vind samt arkeologiska utgrävningar. Målsättningen var att söka klargöra om den nuvarande kyrkan uppförts på platsen för en äldre kyrka samt den nuvarande kyrkans äldsta byggnadshistoria.

Helga Trefaldighets kyrka, även kallad Bondkyrkan, ligger ca 100 m söder om domkyrkan i Uppsala, bild 1. Den utgjorde församlingskyrka i Bondkyrko, eller Helga Trefaldighets, socken under medeltiden. Socknen sträckte sig ned till Fyrisån. Den nuvarande kyrkans resning har, på stilmässiga grunder, daterats till 1200-talets slut – början av 1300-talet. Vid denna tid fanns en bebyggelse av urban karaktär, omnämnd som Östra Aros, vid åns stränder. Redan vid 1100-talets slut har dock en viss bebyggelse funnits åtminstone vid Fyrisåns västra strand öster om domkyrkan.

Den nuvarande kyrkan stod till sitt äldsta planerade utseende färdigbyggd i början av 1300-talet. Notiser om en äldre Trefaldighetskyrka föreligger emellertid i skriftligt material. Deras tillförlitlighet har dock diskuterats. Biskop Karls 'Annotationes' har enligt Karl Kumlien nedtecknats på 1200-talet. Dokumentet har försvunnit och återupptäckts i slutet av 1600-talet. Här noteras bland annat att "år 1210 har en kyrka vid Östra Aros och Ulleråker, som byggts av Sverker II, invigts åt den heliga treenigheten." I Erikslegenden, som förmodligen nedtecknats i början av 1300-talet, omtalas i samband med Erik Jedvarssons, Erik den heliges, död år 1160, att kungen före dödsfallet besökte Helga Trefaldighets kyrka, som låg på det berg, "som då kallades vår Herres berg, och där nu domkyrkan står."

En kyrkobyggnad med den höga ålder som anges i skrifterna har inte påträffats i området. Omnämmandet i legenden har emellertid föranlett antagandet att en äldre Trefaldighetskyrka varit belägen på domkyrkans

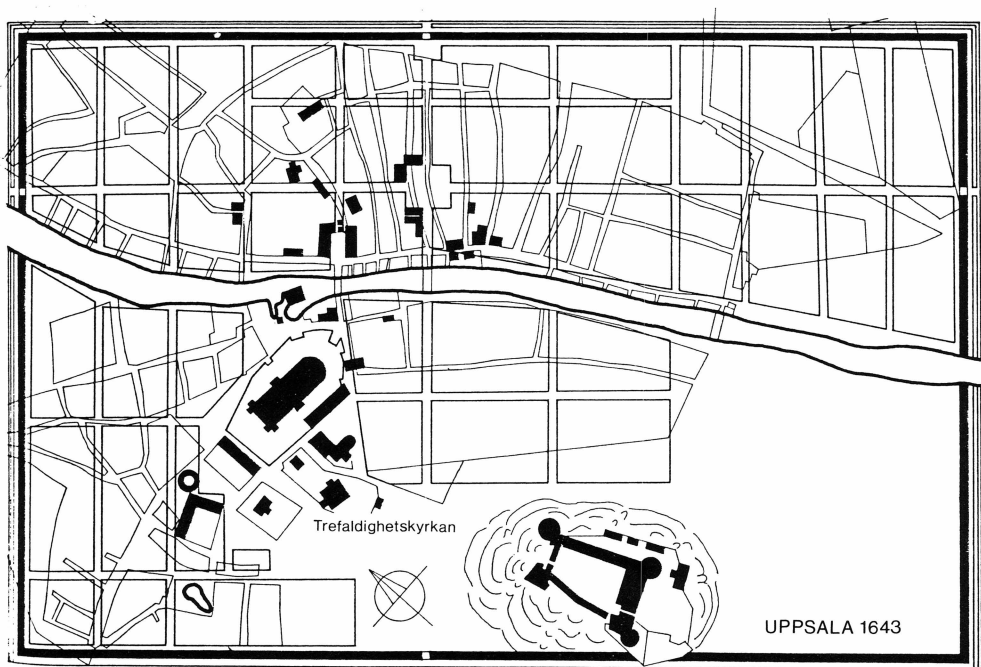

Bild 1. Stadskarta.

plats. I samband med domkyrkobygget vid 1200-talets slut har den rivits och återuppbyggts på sin nuvarande plats. Sedan det nuvarande långhusets grundmurar rests här har, enligt Sune Lindqvist, en träkyrka interiörtistiskt uppförts i mittskeppet med en förbindelse mot sakristian.

Enligt Nils Sundquist har domkyrkan byggts på platsen för en kunglig borg innanför vars murar den äldre Trefaldighetskyrkan varit belägen. Kyrkan har enligt honom varit en kungskyrka som fanns på platsen när borgen byggdes. Tre gravar utanför domkyrkans södra portal, påträffade av Sundquist vid en arkeologisk utgrävning, har på grund av sitt läge och djup av honom antagits tillhöra den äldre Trefaldighetskyrkans kyrkogård.

En byggnadsarkeologisk dokumentation av Uppsala domkyrka ägde rum i samband med restaureringen 1973–1976 med undertecknad som en av fältarbetsledarna. Den arkeologiska utgrävningen som utfördes i domkyrkans golv vid detta tillfälle visade inte säkra spår av någon äldre

Trefaldighetskyrka. Det är även ovisst om domkyrkan föregåtts av en kunglig borganläggning men detta skall diskuteras i annat sammanhang.

Vid grävningar i nuvarande Helga Trefaldighets kyrkas golv i samband med restaurering 1906 påträffades inte spår av någon äldre kyrkobyggnad.

Den nuvarande Trefaldighetskyrkan är en basilika vars basilikala del är uppförd av tegel medan långhusmurarna är av gråsten. Sune Ambrosiani har antagit att tegeldelen är yngre än långhusets gråstensmurar vilka han anser utgör rester av den kyrka som omtalas i Erikslegenden.

Byggnadsbeskrivning

Trefaldighetskyrkans långhus har rektangulär planform med rakt avslutat kor. I denna uppsats kallas hela den rektangulära delen för långhuset. En källarförsedd sakristia är belägen i söder, ett vapenhus i norr, ett torn i väster och en korsarm vardera i söder respektive i norr, bilderna 2 och 3. Grundmurarna och långhuset är av gråsten. Mittskeppets förhöjda basilikala del, sakristian, vapenhuset, tornet, korsarmarna, pelarna, valven samt omfattningarna till fönstren och portalerna är av tegel.

Sakristian är uppförd under medeltiden men tillkomsttiden är osäker. Östmurens utsida ligger i flykt med långhusets östgavel. Placeringen i söder samt källaren är ovanliga företeelser för medeltida förhållanden. Orsaken till läget och förekomsten av källare är oklar. En jämförelse kan dock göras med den under 1700-talet rivna St Eriks kyrka som låg nedanför åsen på nuvarande Riddartorget mellan domkyrkan och Helga Trefaldighets kyrka. Byggnadstiden anses vara samtidig med Trefaldighetskyrkans. Ett par 1600-talskartor visar att även St Erik var försedd med sakristia i söder. En undersökning utförd av Lars Gezelius, Upplandsmuseet, visade att även St Eriks sakristia haft en källare som troligen är ursprunglig.

Trefaldighetskyrkans vapenhus är uppfört på 1300-talet men tillhör inte de primära byggnadsplanerna. Skarvar i bland annat nordgavelns röste visar att det höjts senare under medeltiden. Vapenhusets läge i norr är inte det gängse läget för vapenhus under medeltiden. De ligger vanligtvis i söder. Orsaken till det nordliga läget är oklar.

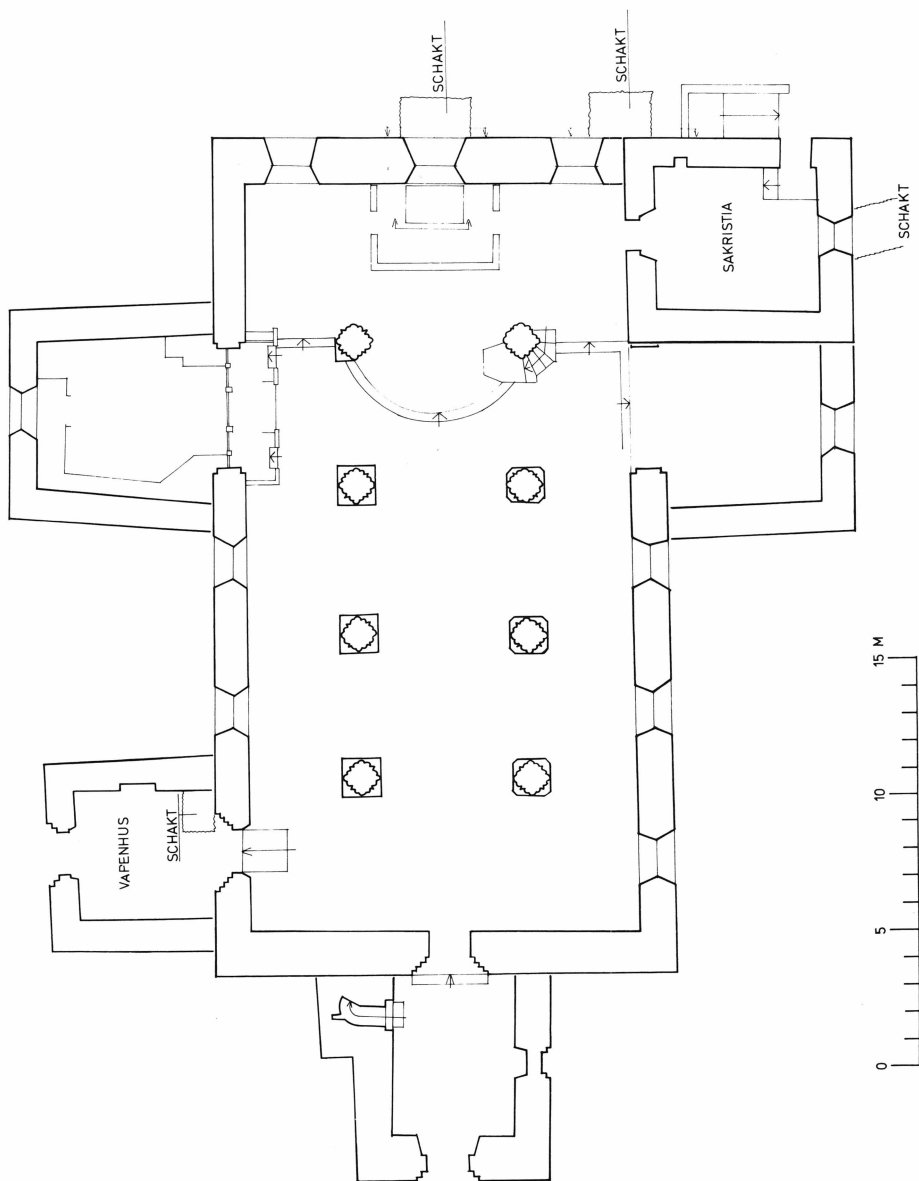

Bild 2. Plan över Helga Trefaldighets kyrka. Avdrag från arkitektritning.

Tornet byggdes troligen 1399. Det översta partiet är tillfogat i slutet av 1400-talet. Under detta århundrade är även de båda korsarmarna uppförda.

Trefaldighetskyrkans tre skepp är indelade i vardera fem travéer. Långhuset har en portal i västmuren mot tornet och en i nordmuren mot vapenhuset. Portaler i dessa väderstreck är sällsynta i Uppland vid tiden för kyrkans grundläggning medan sydportal, som är det oftast förekommande i landskapet, saknas i Helga Trefaldighets kyrka (Ann Catherine Bonnier, RAÄ).

Kleristoriefönstren är runda. Fönster med denna form är en ovanlig företeelse. Kyrkans övriga fönster är spetsbågiga. Skeppen har ett fönster vardera i östmuren. Norra långhusmuren har två fönster och södra muren tre. Där korsarmarna ansluter i långhusmurarna kan ursprungligen fönster ha varit belägna. I långhusets västmur ovan portalen finns ett ros-fönster med sexpassformigt masverk.

Valven är uppförda under medeltid men murarna på vinden är till synes inte planerade med förtagningar för valvslagning.

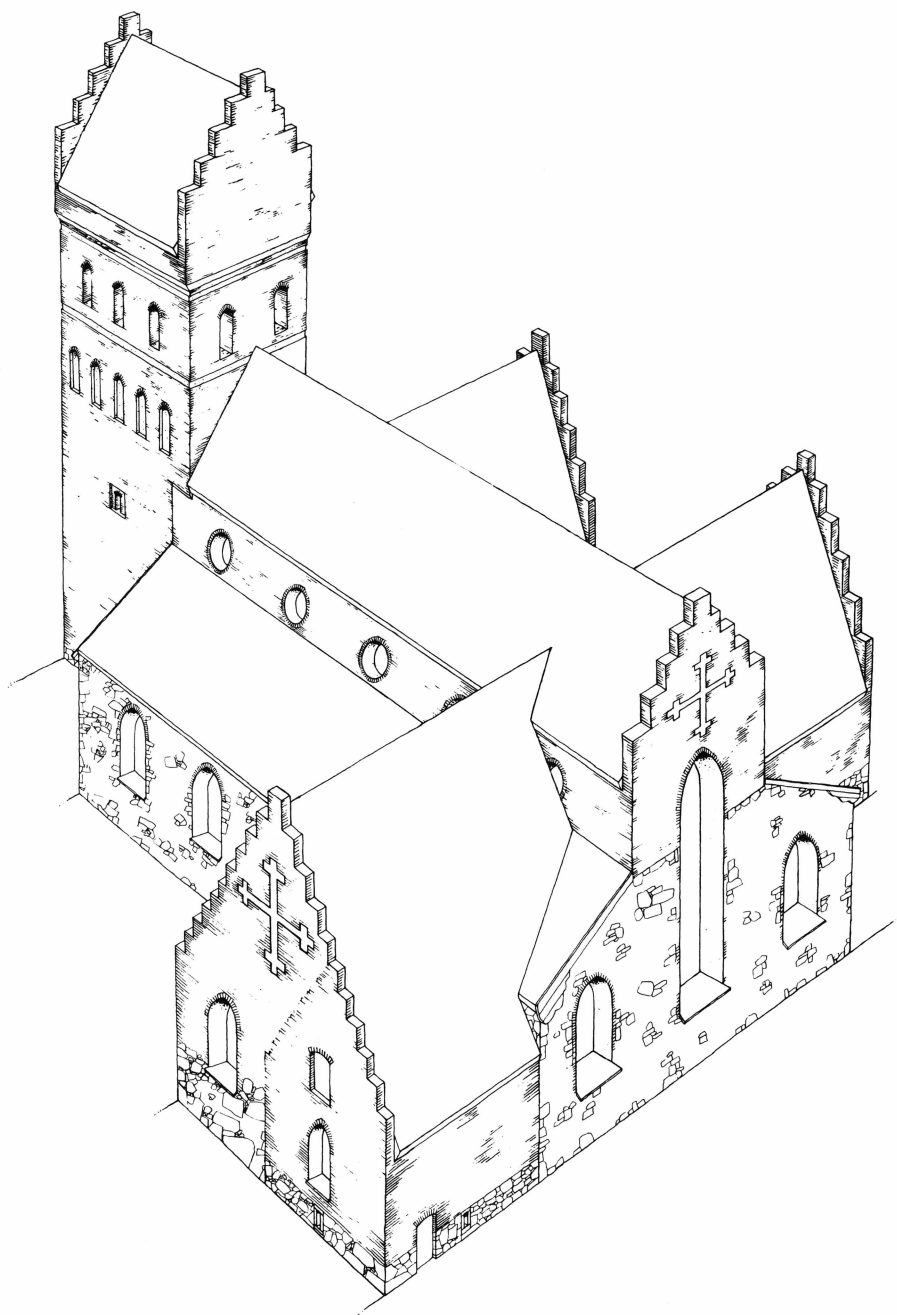
Kyrkan är utvändigt försedd med blinderingar. Inne i tornet är västra långhusgavelns blinderingar synliga. Invändigt är murarna dekorerade med medeltida kalkmålningar. Från Agi Lindegrens restaurering 1904–1905 hör bland annat korets glasmålningar av C W Pettersson och väggmålningen ”Den barmhärtige samariten” av Nils Asplund över västra portalen.

Den arkeologiska undersökningen

Arkeologiska undersökningar utfördes av riksantikvarieämbetet i ett schakt utanför kyrkan i öster mot skarven mellan sakristian och långhuset och i ett schakt vid östgavelns mittfönster ca 4 m norr om det föregående, bild 2. Lars Gezelius uppmätte ett schakt söder om sakristian intill dess grundmur.

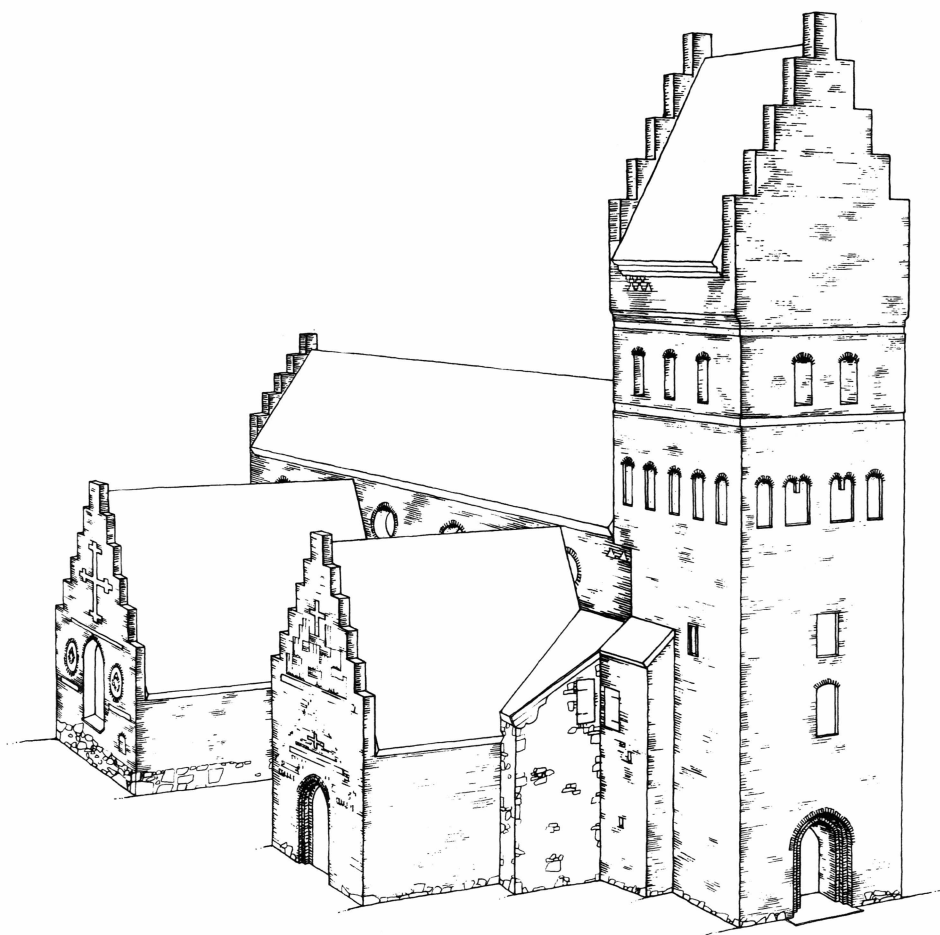
Daterbara fynd påträffades ej. Öster om kyrkan är åsen omrörd av sentida begravnings och andra ingrepp så att en intakt stratigrafi ej erhöles här. Schakten grävdes inte till steril mark på grund av risken för ras.

Utskjutande stenar i sakristians och långhusets grundmurar tyder på att den medeltida marknivån legat ungefär en halv meter ovan den nu-

3a

3 b

Bild 3. Helga Trefaldighets kyrka. 3a = mot nordväst, 3b = mot sydöst. Byggnadsskarv i vapenhusets röste visar att detta höjts senare under medeltid. Ritningen utförd av S. Sundberg, Upplandsmuseet, efter anvisningar av L. Gezelius, Upplandsmuseet, och G. Malm, Riksantikvarieämbetet.

varande i öster. Grundmurarna är uppförda av rundade gråstenar och kalkbruk. Sakristians östra grundmur frilades till ett djup av 1,8 m. Den fortsätter djupare. Grunden till långhusets östra gavelmur sträcker sig

Bild 4. Södra långhusmuren fortsätter över västra sakristimurens krön i en numera avbruten avlastningsbåge av tegel som vilar mot norra sakristimurens insida. Foto ATA.

till synes endast ca 1,5 m ned under nuvarande marknivå. Långhusets östra grundmur har anslutits mot sakristians norra grund. Denna sträcker sig någon decimeter in under långhusets östra gavelmur. Långhusets grundmur vilar med en svag lutning mot sakristians. Detta tyder på att sakristian grundlagts innan långhusgrunden anlades.

I skarven påträffades rester av en grav in situ. Endast revben och fingerben återstod. Det framgick inte klart hur graven tidsmässigt förhåller sig till sakristian. Den kan ha förstörts när schaktet till sakristians norra grundmur grävdes. Helt klart har graven slutgiltigt förstörts när schaktningen till långhusets grundmur ägde rum.

I schaktet söder om sakristian och intill dess grundmur påträffades, ca 2,2 m under nuvarande marknivå, rester av en grav, förmodligen in si-

Bild 5. Långhusets östra gavelmur ansluter i söder med en stötfog mot norra sakristimurens utsida. Något väster här om det vertikala språnget i sakristimuren samt den annorlunda ytstrukturen i muren väster om språnget. Foto ATA.

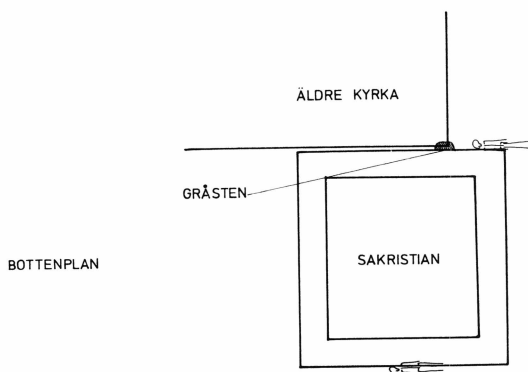
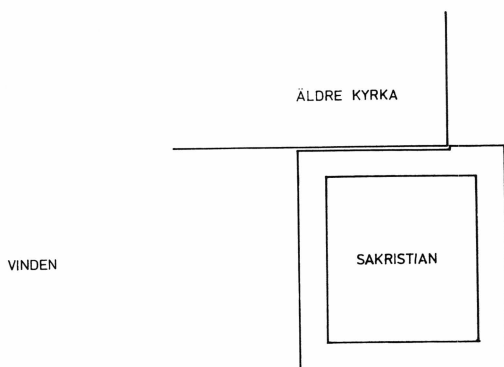
tu. Endast kraniet återstod. Sakristians grund sträcker sig djupare än kraniet vars läge och djup i förhållande till sakristigrunden tyder på att delar av graven grävts bort vid schaktningen för grunden. Graven verkar alltså vara äldre än sakristians grundläggning.

I schaktet i vapenhuset påträffades, inmurad i norra långhusets grundmur, rester av en utskjutande sten in situ till en trappa upp till portalen vilket indikerar att kyrkan ursprungligen är planerad med portal i norr.

Murverksuppmätningarna

Murarnas insidor i sakristians källare utgörs av tillhuggen slät gråsten som ligger i förband i hörnen. I öster och söder finns rester av ursprungliga fönstergluggar med inått kraftigt lutande fönsterbänkar. I sydmurens insida är gluggens tegelomfattning med stickbåge delvis bevarad. Utåt är delar av gluggarnas omfattningar av kalksten också bevarade. Läget för den ursprungliga ingången till källaren är okänd.

BYGGNADSETAPP 1

Sakristimurarna på vinden, vilka inte är täckta av puts, visar det medeltida tegelmurverket i munkförband. Hörnen ligger i förband. De östra och västra medeltida murarna sträcker sig ungefär en halvmeter upp ovan svicklarna. Västra muren har höjts under medeltid som stöd för södra korsarmens valv. Östra muren har höjts i sen tid. Norra muren reser sig ungefär två meter upp ovan svicklarna.

BYGGNADSETAPP 2

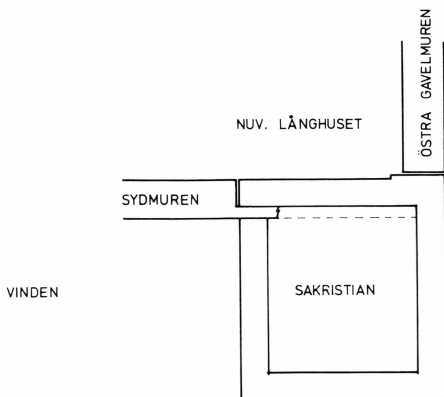
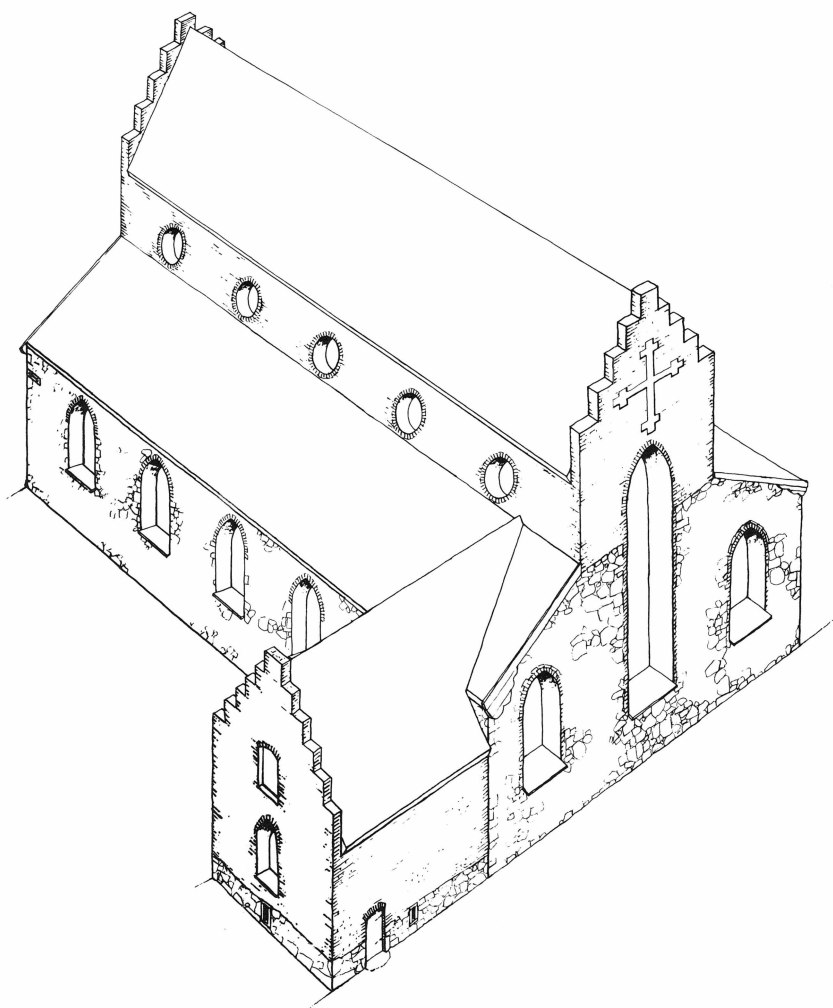
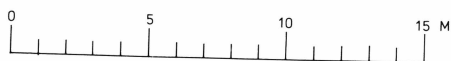

Bild 6. Rekonstruktion av den nuvarande kyrkans grundläggningsskede. Etapp 1 = sakristian har uppförts mot en äldre kyrka. Etapp 2 = den äldre kyrkan har rivits och långhusmurarna uppförts.

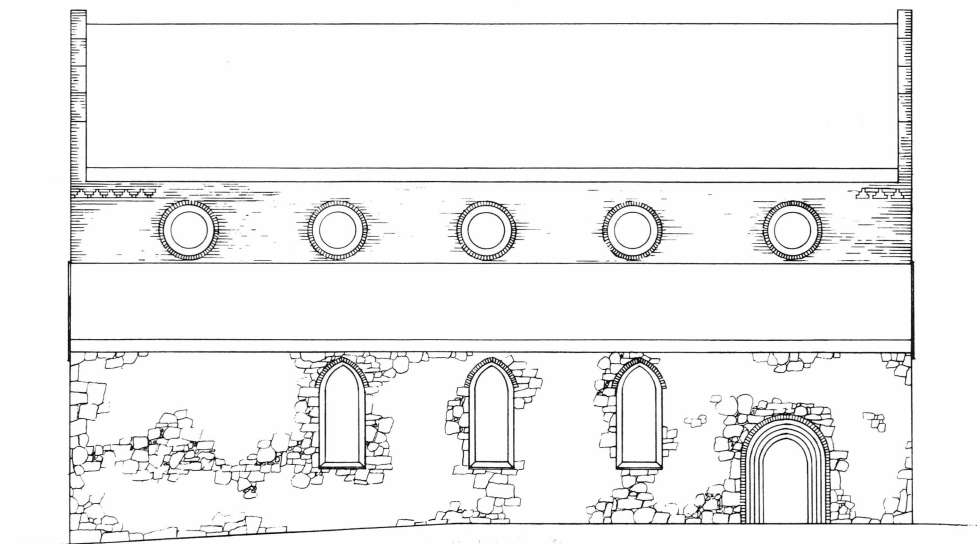
Södra murens gavelröste har rivits några decimeter eventuellt för att bättre fästa tegelmurverket som uppförts runt röset i samband med resningen av södra korsarmen. Röset kan ha varit avtrappat men spår därav påträffades inte. I röset finns en igenmurad öppning som inåt är rundbågig och utåt något bredare och högre och försedd med stickbåge. Denna typ av öppningar finns även i de äldsta tegelmurarna i domkyr-

7a

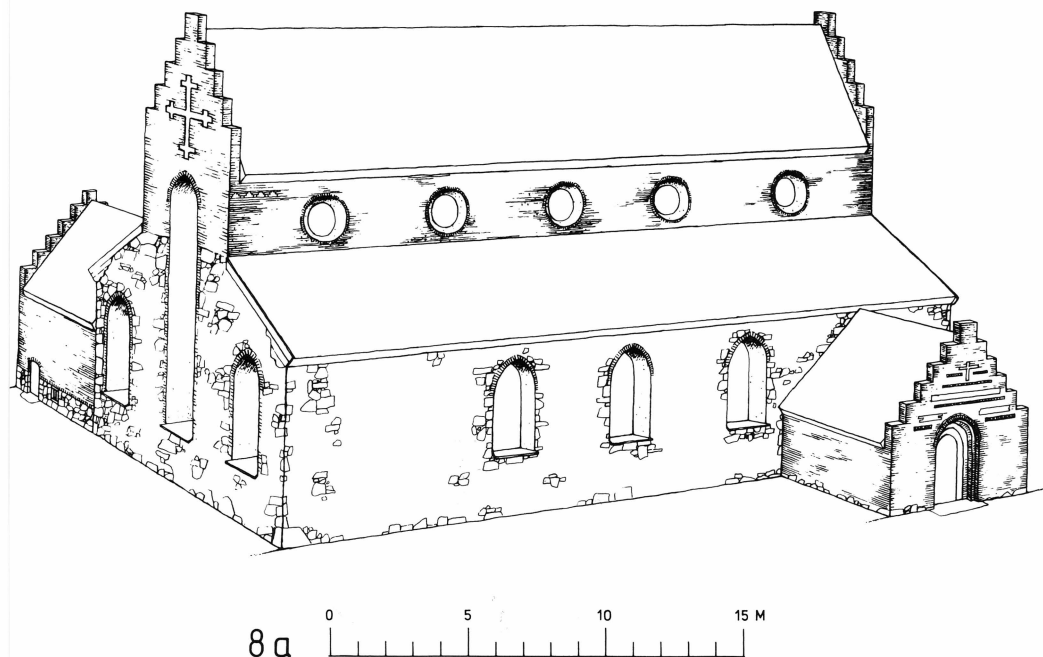
kan. Sakristivalvets hjässhöjd i Trefaldighetskyrkan ligger ovan öppningens underkant vilket visar att sakristian inte planerats med valv men ändå haft två plan ovan källaren.

7b

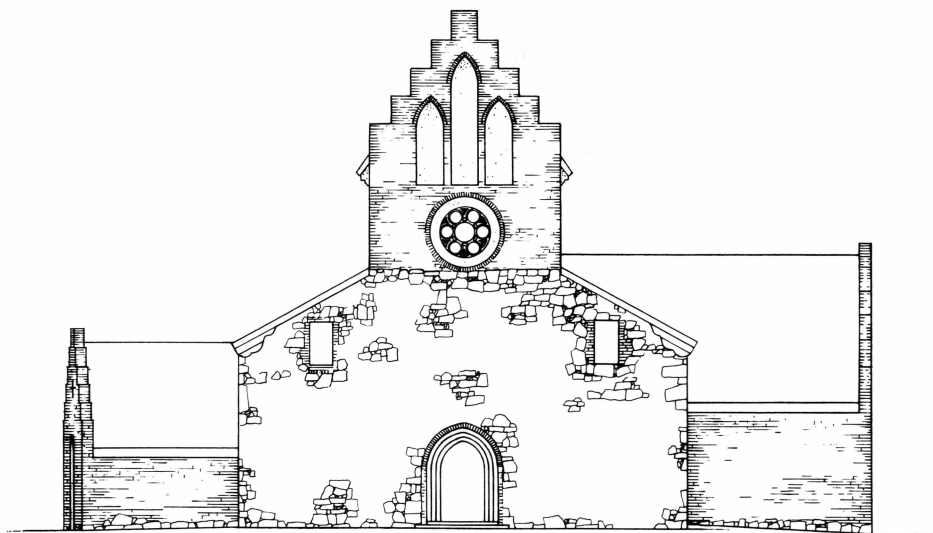
Bild 7. Trefaldighetskyrkan med sakristia och långhus. 7a = mot nordväst, 7b = norra fasaden med ursprunglig portal, vapenhuset har ännu ej uppförts. Ritningen utförd av S. Sundberg efter L. Gezelius' och G. Malms anvisningar.

Södra långhusmuren, som är ungefär en halvmeter kraftigare än sakristians tegelmurar, ansluter i öster med en stötfog mot västra sakristimurens norra hörn. Skarven är svagt skönjbar i norra sakristimurens utsida

på södra sidoskeppsvinden. Den kraftigare delen av södra långhusmuren fortsätter förbi västra sakristimurens ursprungliga krön, dvs. innan krönet höjts som stöd för södra korsarmens valv, i en numera avbruten avlastningsbåge av tegel som legat med en stötfog mot norra sakristimurens insida, bild 4. Norra sakristimurens krön har påbyggts med ett par tegelskift när bågen slogs. Detta tyder på att sakristian stått färdigbyggd när långhuset restes. Orsaken till södra långhusmurens speciella anslutning mot sakristian kan vara ett önskemål att motverka en sättspricka mellan långhusets gråstensmurverk och sakristians tegelmur. Motsvarande konstruktion finns exempelvis i Sparrsätra kyrka i Uppland.

Långhusets ca 1,5 m kraftiga östra gavelmur ansluter i södra hörnet med en stötfog mot utsidan av norra sakristimurens släta tegelyta. Ungefär en halvmeter ovan golvet och strax innanför östra gavelmuren skjuter en gråsten fram ur norra sakristimurens utsida. Murarna i kyrkans bottenplan är täckta av ett jämnt och tjockt brukslager så att tegel- och sten-

8 b

Bild 8. Trefaldighetskyrkan med sakristia, långhus och vapenhus innan detta höjts. 8a = mot sydväst, 8b = västra fasaden. Ritningen utförd av S. Sundberg efter L. Gezelius' och G. Malms anvisningar.

struktur samt eventuella skarvar ej syns varför stenens läge är svårt att förklara. På motsvarande plats i norra sakristimuren ovan valven förtunnas muren ungefär en decimeter genom ett lodrät språng som sträcker sig från murkrönet och ned mot valvet, bild 5. Den kraftigare muren öster om språnget, dvs. den del som långhusets östra gavelmur ansluter mot, uppvisar en slät tegelyta murad enligt gängse praxis. Den tunnare sakristimuren väster om språnget utgörs till största delen av koppskift blandat med mindre gråstenar. Muren visar här inte samma ytmässiga struktur som sakristians eller kyrkans tegelmurverk i övrigt vilka samtliga är utförda enligt gängse praxis för medeltida tegelarkitektur. Ytan verkar inte uppknackad. Orsaken till norra sakristimurens ojämna ytstruktur skulle kunna vara att man på detta sätt planerat för valv. Då kyrkans övriga tegelmurar på vinden inte är utförda på motsvarande sätt vid valvslagningen bör uppkomsten av den ojämna ytstrukturen ha förorsakats av andra skäl.

Den utskjutande stenen i norra sakristimurens utsida i kyrkans bottenplan, det lodräta språnget på motsvarande plats i muren på vinden samt murens annorlunda ytstruktur väster om språnget kan vara spår av att sakristimuren byggts mot sydväggen till en äldre kyrka som varit belägen på det nuvarande långhusets plats. Språnget i sakristimuren bör då vara spår av det sydöstra hörnet i den äldre kyrkans kor eller långhus (se rekonstruktionsförslag bild 6). Den utskjutande delen av norra sakristimurens utsida öster om språnget har kunnat uppföras enligt gängse teknik för medeltida tegelarkitektur medan den del av muren som uppförts mot den äldre kyrkans vägg ej varit tillgänglig och den annorlunda ytstrukturen uppstått här. Den utskjutande gråstenen i kyrkans bottenplan kan ha ingått i grunden till den äldre kyrkan och genom sitt läge lämnats kvar i sakristimuren.

Utgrävningar i golvet i nuvarande Helga Trefaldighets kyrka har som ovan nämnts inte givit spår av någon äldre kyrkobyggnad. En träkyrka med trägolv anlagd med direkt på marken vilande stengrund till syllarna är emellertid svår att spåra sedan den rivits och en ny kyrka byggts på dess plats. Den utskjutande stenen ligger dock lämpligt till för att ha ingått som hörnsten i grunden till en träkyrka.

I det följande resonemanget antar jag att den nuvarande stenkyrkan föregåtts av en träkyrka. Åldern på denna kyrka, dess utseende och orsaken till att den uppförts är dock oviss. Gravarna som påträffades vid den arkeologiska utgrävningen är äldre än den nuvarande kyrkan och har förmodligen tillhört träkyrkans kyrkogård. Gravarnas läge gör att det kan ifrågasättas om träkyrkan uppförts som ett provisorium i avvaktande på den nuvarande kyrkans färdigställande. Om man interimistiskt reser en kyrka att användas som gudstjänstrum under tiden som den planerade permanenta kyrkan byggs känner man med all säkerhet den senares planform. Gravsättning sker då inte på eller intill den plats där man avser att gräva schakten till grundmurarna till denna. Träkyrkan och kyrkogård bör således ha funnits på platsen innan stenkyrkan planerades.

Av spåren i norra sakristimuren att döma måste kor- eller långhusväggarna till träkyrkan ha sträckt sig upp till sakristimurens krön som ligger ca 6 meter ovan den medeltida marknivån. Träkyrkan har således haft en anseelig resning. En jämförelse kan göras med exempelvis Tidersrums träkyrka i Östergötland vars inre vägghöjd för kor och långhus är 5,25 respektive 6,65 m. Kyrkan är omtalad år 1300. Granhults kyrka i Små-

land omtalas i ett odaterat brev från omkring 1360. Kyrkan är av trä. Vägghöjden för kor och långhus är 5,2 respektive 5,4 m.

Byggnadstiden för dessa kyrkor sammanfaller med Helga Trefaldighets stenkyrkas. Träkyrkan här är äldre. Den höga resningen gör det osannolikt att den skulle ha uppförts redan under 1100-talet. Det återstår att klagöra om den uppförts under 1200-talets början eller om den rests vid århundradets slut samtidigt med uppförandet av domkyrkan. Om det sista antagandet är riktigt har den strax efter färdigställandet åter rivits för att ersättas med den nuvarande stenkyrkan.

Som inledningsvis nämndes omtalas i biskop Karls Annotationes att kung Sverker II år 1210 invigde en kyrka som byggts av honom och helgats åt den heliga treenigheten. Vid Fyrisåns stränder har arkeologiskt en bebyggelse konstaterats som daterats till 1100-talets slut. Träkyrkan på nuvarande Trefaldighetskyrkans plats kan ha uppförts i början av 1200-talet för denna befolkning och på grund av byggherrens och ortens betydelse fått den höga resningen. Det går ej att utifrån det arkeologiska källmaterialet utläsa om denna träkyrka i sin tur föregåtts av en äldre. Eventuellt kan orten ha fått större betydelse vid 1200-talets början och en ökad befolkning gjort att en större kyrka uppförts. Dessa frågor kan inte besvaras utifrån undersökningsmaterialet från Trefaldighetskyrkan men kommer att ytterligare diskuteras i samband med bearbetningen av undersökningsmaterialet från den byggnadsarkeologiska dokumentationen av Uppsala domkyrka.

Sammanfattning

Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala har föregåtts av en träkyrka med kyrkogård. Mot träkyrkans södra vägg har sakristian av tegel rests. Därefter har långhusmurarna av gråsten uppförts och träkyrkan rivits. Norra muren har planerats med portal. Det är osäkert om även västportalen ingått i de primära byggnadsplanerna, bild 7. Ett vapenhus har uppförts mot nordportalen, bild 8. Vapenhuset har höjts vid ett senare medeltida byggnadsskede varpå även västtornet och de båda korsarmarna tillfogats. Orsaken till den primära nordportalen är oklar. Vid tiden för stenkyrkans resning var Östra Aros norr om kyrkan vid Fyrisåns stränder en betydande ort. Med all sannolikhet ansågs därför kyrkans norra (eventuellt även västra) mur bäst lämpad för portal.

Litteratur

- Ambrosiani, S., Trefaldighetskyrkan i Uppsala. *Sv. Fornminnesfören. Tidsk.* XI, 1901.
- Ersgård, L – Syse, B., 3 meter jord – 800 år, Den arkeologiska undersökningen i kvarteret Domen. *Politiska knuten*. Utg. av Uppsala läns stadshypoteksförening 1983.
- Gezelius, L., S:t Eriks kyrka på Riddartorget i Uppsala. *Meddelanden från Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 1983:2.
- Lindqvist, S., Uppsalakapitlets byggfrågor under decennierna kring år 1300. *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala*. Årsbok 1969–1970.
- Malm, G., Rapport över arkeologiska utgrävningar vid Uppsala domkyrka 1973–1975. Riksantikvarieämbetet (under utarbetande).
- Medeltidsstadens rapport 3, Uppsala. 1976.
- Ullén, M., Medeltida träkyrkor. *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*. Utg. av riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1983.
- Rosell, I., Sparrsätra och Breds kyrkor. *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*. Utg. av riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1969.
- Sundquist, N., Uppsala stads historia I. Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala 1952.
- Vägvisare till kulturen i Uppsala län, Upplandsmuseet och Upplands fornminnesförening Uppsala läns landsting. Uppsala 1976.